

Ірина Горнова

ПОГЛЯДИ МИХАЇЛА ПСЕЛЛА ЩОДО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XI СТ.

Аж до кінця царювання Василя II Болгаробійці візантійська політична теорія влади не зазнала істотних змін, особливо у своєму зовнішньополітичному аспекті. Основні її принципи, обґрунтовані ще Константином VII Багрянородним, можна звести до позиції універсалізму і законності прав імперії на панування в християнській ойкумені¹. Однак «смутні часи», які настали після смерті Василя II і до сходження Олексія Комніна, ознаменувалися жорстокими поразками від зовнішніх ворогів, що підірвало звичне в X — на початку XI ст. уявлення про перевагу і «богообраність» імперії. Слід також взяти до уваги, що загальні для європейських країн того часу процеси формування народностей виявлялися і у Візантії². Ці процеси зумовили не тільки тяжіння великих окраїнних провінцій імперії, населених компактними масами негрецьких етносів, до відокремлення від неї, а й розвиток етнічної самосвідомості грецького народу. Такі зміни викликали дві тенденції. З одного боку, все більш виразний характер набувала ідея етнокультурної єдності грецьких підданих імператора. Під терміном «ромей» тепер розуміли найчастіше «грека». Разом з тим, визначення «еллін» і «еллінський» втрачали зневажливий, властивий йому раніше зміст («язичник» і «язичницький»)³. А з другого боку, XI сторіччя стало часом підйому самосвідомості болгар, сербів, македонців, грузин. Етнічний фактор став частиною політичної реальності.

¹ *Литаврин Г. Г.* Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. // Культура Византии. Т. 1. — М., 1989. — С. 79.

² *Литаврин Г. Г.* Византийское общество и государство в X–XI веках. — М., 1977. — С. 289.

³ *Литаврин Г. Г.* Политическая теория в Византии. — С. 83.

Як же позначилися зазначені явища на уявленнях про зовнішньополітичне положення Візантії видатного візантійського історика XI ст. Михаїла Пселла? Насамперед зазначимо, що в цій сфері його політичної свідомості чітко проступають два елементи. Це, по-перше, згадані вище принципи Константина Багрянородного, а по-друге, ідеї, успадковані від античності. У Пселла, чий світогляд формувався під сильним впливом античної культури, багато в чому зберігається зарозумілість у ставленні до «варварських» народів. У його головній історичній праці — «Хронографії» — народи, які входили до складу Візантійської імперії, часто об'єднані загальним словом — варвари⁴. Пселл все ще уявляв навколишній світ у категоріях Страбона. Периферію ойкумени на півночі він вважав населеною тавроскіфами, сарматами, кельтами, на півдні — ефіопами та іншими відомими з часів античності народами.

І все ж Пселл змушений був коригувати етнічну картину світу, намагаючись врахувати сучасні йому реалії. Однак він часто помилявся. Згадуючи мусульманських правителів, він більш-менш правильно позначає Єгипет, тоді як під персами часто має на увазі турків-сельджуків, а під Вавилоном — Багдад. Так, описуючи повстання Варди Скліра проти імператора Василя II Болгаробійці, Пселл повідомляє, що повсталий полководець пішов до «ассірійської землі» до «царя Хосрова», який сидів у «Вавилоні»⁵. Він мислить у даному випадку категоріями давно минулих часів, переносячи на багдадського правителя свого часу ім'я одного з найвидатніших представників Сасанидів, Хосрова I (531–579). Примітно, що в іншій своїй історичній праці — «Короткій історії» — Пселл також згадує ім'я «Хосров», говорячи про правління імператора Іраклія^{6,7}. Вірний своїй антикізуючій тенденції, Пселл називає парфянським правителем сельджукського султана Тогрул-бека⁸.

⁴ *Μιχαήλ Ψελλός*: Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου / [μετ. Σιδέρη Α.] (Далі — Ψελλός). — Αθήνα, 1993. — 1.30; 2.2; 3.7; 6.90 та ін.

⁵ *Ibid.* — 4.19; 1.9.

⁶ Адуд ад-Даула (949–983), який правив під час повстання Скліра в Багдаді, не мав ніякого стосунку до Сасанидів. Можливо, візантійські історики називають його Хосроєм тому, що він належав до іранської династії Буїдів, яка існувала в Західному Ірані та Іраку, відновивши старовинний титул шахіншахів, який використовували Сасаниди.

⁷ *Μιχαήλ Ψελλ.* Краткая история / [пер. Абдрахманова Д. Р.; Черноглазов Д. А.] // Михаил Пселл. Хронография. Краткая история. — СПб., 2003. — С. 331.

⁸ Ψελλός. — 7.63.

Втім, один правильний етнонім («курди») Пселл все ж таки зронив, описуючи кампанії Романа Діогена⁹. Однак, навряд чи у Пселла було скільки-небудь адекватне уявлення про їх розселення і політичне життя. Угорців він називає турками, норманів — італійцями або франками, арабів — сарацинами¹⁰. Загальна назва «скіфи» переноситься ним на болгар, печенігів, половців та ін.¹¹. Печеніги також називаються у нього місами. А узи, які стали причиною переходу печенігів через «Істр», зберігають у нього античне найменування «гети»¹². Пселл згадує також античних трибалів, маючи на увазі, мабуть, якесь з підрозділів племінного союзу узів¹³. Позначення русів тавроскіфами характерно для лексики Пселла, втім, як і для всієї візантійської літератури X–XIII ст.¹⁴.

Пселл зовсім не цікавиться внутрішнім життям «східних і західних варварів» і не вважає за потрібне вникати в причини їх конфліктів з Візантією. Показова його оцінка тавроскіфів: «Це варварське плем'я весь час кипить злістю і ненавистю до Ромейської держави і, безперервно вигадуючи то одне, то інше, шукає приводу для війни з нами»¹⁵. Хоча взаємини Візантії з давно християнізованими народами Закавказзя і нараховували на часи Пселла багато століть, його ставлення до них швидше зверхне. Дотримуючись візантійської традиції, Пселл згадує етнонім «івіри», який вживався для позначення декількох кавказьких народів (найчастіше грузинів і вірменів)¹⁶. У його «Хронографії» немає жодних згадок про політичні одиниці Закавказзя, які відігравали істотну роль у політичному житті Візантії (ані грузинське князівство Тао-Кларджеті, ані держави Вірменії не фігурують у тексті Пселла). Виняток становить лише згадка про Аланію у зв'язку з необхідністю описати особисте життя імператора Константина IX Мономаха, який взяв у наложниці «якусь дівчину ... з Аланії»¹⁷.

⁹ Ψελλός. — Eud. Rom. 20.

¹⁰ Ibid. — 4.7; 7.14; 6.22; 3.7.

¹¹ Ibid. — 1.31.

¹² Ibid. — 7.67.

¹³ Ibid. — Const. 23.

¹⁴ Ibid. — 1.13.

¹⁵ «Τὸ βάρβαρον τοιγαροῦν τοῦτο φῶλον ἐπὶ Ρωμαίων ἡγεμονίαν τὸν πάντα λυττᾶ τε καὶ μέμνη, καὶ ἐφ' ἑκάστῳ τῶν καιρῶν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο εἰς αἰτίαν πλατ τόμενοι, πρόφασιν καθ' ἡμῶν πολέμου λεποίνται» [Ψελλός. — 6.91].

¹⁶ Ψελλός. — 1.10.

¹⁷ Ibid. — 6.51.

Як бачимо, «етнополітична карта» Михаїла Пселла дуже приблизна. Вона жодною мірою не свідчить про універсальну освіченість, на яку претендував Михаїл Пселл. Приклад набагато більшої поінформованості щодо ближніх і далеких сусідів дає візантійський історик сирійського походження Ях'я Антіохійський (бл. 975–1066).

Необхідно також відзначити особливе ставлення Пселла до поняття «варвар». З одного боку, він проявляє імперську зарозумілість і зневагу до інших народів, а з другого, деяких з «варварів» представляє людьми, що володіють визначними гідностями — хоробрістю, відданістю і вірністю боргу. Характеризуючи патрікія Константина Кавасилу, який брав активну участь у зведенні Феодори на престол під час повстання проти Михаїла V, історик зауважує, що той, хоч і не народився елліном, але належав до «поважного стародавнього і знатного роду»¹⁸. Пселл також з повагою повідомляє про вірменина Хачатура, який не кинув імператора Романа Діогена і надав йому допомогу, коли той вступив у боротьбу за повернення престолу. У таборі ж Андроніка Дуки, який був головнокомандуючим кампанії зі знищення Романа і його військ, був ще один «варвар», який удостоївся особливої уваги Пселла. Це був вихідець з Нормандії, найманець Робер Кріспін. Пселл відзначає його мужність і військове мистецтво і навіть приписує йому головну роль у перемозі над військами поваленого імператора¹⁹. Таким чином, Пселл відступає від чіткої дихотомії «еллін–варвар», властивій античному і візантійському світогляду.

До зовнішньої політики своєї країни Пселл особливого інтересу не проявляє. Факти зовнішньополітичної історії, як правило, займають у «Хронографії» дуже мало місця і викладаються в узагальненому вигляді. Тим не менш, історик розуміє, що благополуччя Візантії перебуває в тісній залежності від її успіхів на міжнародній арені. Вважаючи себе вправним і далекоглядним політиком, іноді він висловлює спостереження такого роду: «Багатьом здається, що оточуючі нас народи тільки тепер вперше раптом рушили на нас і несподівано вторглися в ромейські межі, але, як мені здається, будинок руйнується вже тоді, коли гниють балки, що його кріплять. Хоча більшість людей і не розпізнало початку

¹⁸ Ψελλός. — 6.36. Піднесення сім'ї Кавасил відносять до часу Василя Болгаробійці [Oxford Dictionary of Byzantium: 3 vol. / [ed. Kazhdan A. P.]. — N.Y.-Oxford, 1991. — Vol. II. — P. 1087].

¹⁹ Ψελλός. — 3.39.

зла, воно корениться у подіях того часу: з хмар, які тоді зібралися, нині ринув проливний дощ»²⁰. Так висловлюється Пселл, розмірковуючи про неправильну, як йому здавалося, політику імператриць Зої і Феодори щодо військового стану. Характеризуючи правління Константина IX Мономаха, Пселл лише в загальному вигляді згадує, що «державу потрясали міжусобні війни», а її простори «спустошувалися набігами варварів». Історик свідомо відмовляється від докладного зображення цих лих. Він заявляє, що знадобилося б надто багато часу і слів для їх опису²¹. Мабуть, він вважає це несуттєвим для цілей своєї історичної праці.

Описуючи взаємини Константина IX Мономаха зі східними сусідами, Пселл виступає за жорсткий зовнішньополітичний курс. Розглядаючи політику цього імператора на Сході, Пселл зазначає, що він «надавав занадто багато честі правителю Єгипту», який вважав це проявом слабкості. Пселл порівнює халіфа Єгипту з борцем, який, зазнавши ганьби під час сутички, шукає інші прийоми для досягнення перемоги. Історик, мабуть, має на увазі, що халіф Мустансир, не маючи можливості боротися з Візантією на рівних, шукав інших шляхів для встановлення вигідних відносин з імперією і знайшов їх, користуючись недалекоглядністю Константина. Історик не без гордості повідомляє, що Константин ділився з ним своїми таємними планами щодо єгипетського халіфа і доручав писати до нього листи. При складанні листів, за словами Пселла, він керувався власними міркуваннями, продиктованими патріотизмом і любов'ю до ромеїв. У листах він влаштовував пастки і поволі принижував єгиптянина своїми міркуваннями. Створюється враження, що Пселл згадує про взаємини імператора Константина Мономаха і єгипетського халіфа Мустансира лише для того, щоб показати свою роль у державних справах, а також перевагу над імператором у мистецтві дипломатії²².

У висвітленні Пселлом зовнішньополітичної діяльності Ісаака Комніна вимальовується певна програма. Цей імператор розмовляв з послами різних держав по-різному: з сильними він тримався

²⁰ «Τοῖς μὲν οὖν πολλοῖς δοκεῖ νῦν πρῶτον τὰ περίξ ἡμῶν ἔθνη ἐπὶ τὰ Ῥωμαίων κερύσθαι ὄρια ἀθρόον καὶ παρ' ἐλπίδα ἐπεισχωμάσαντα, ἔμοι δὲ τότε τὸ δωμάτιον καταλέλυται, ὀπηνίκα καὶ οἱ περισφίγγοντες τοῦτο δεσμοὶ διαλύονται· εἰ οἱ πολλοὶ μὴ ἠσθάνοντο τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ, ἀλλ' ἐκεῖνό γε ἐκ τῆς πρώτης ἐκείνης ὑποθέσεως ἐπεφύετο καὶ συνίστατο, καὶ ἡ τενικαῦτα τῶν νεφῶν συνδρομὴ τὸν μέγαν νῦν προκατεσκεύακεν ὑετόν» [Ψελλός. — 6.9].

²¹ Ibid. — 6.9.

²² Ibid. — 6.189; 6.190.

жорстко, тоді як з менш значними витримував протекційний тон. Він вимагав виконання домовленостей і погрожував війною за їх порушення; це стосується насамперед могутніх сусідів Візантії — сельджукідської держави Тогрул-бека та Єгипту. Дрібних правителів, які пропонували «віддати йому міста, військові зағони і саму батьківщину», Ісаак «дорікав у боягузтві» і «засуджував їх за те, що не піклуються вони про свої володіння». Пселл підкреслює, що сам він неодноразово був свідком таких переговорів. Він зауважує, що подібна політика мала свої причини. По-перше, Ісаак не бажав територіальних поступок від дрібних правителів тому, що знав, «скільки для цих нових придбань потрібно і грошей, і доблесних воїнів, і необхідних запасів і, що, якщо всього цього немає, прибуток може обернутися збитками»²³. По-друге, він так робив, щоб «мати заслін від натиску найсильніших народів». Представляється логічним припустити, що в цьому описі виявляється власний погляд Михаїла Пселла на те, як імператорам слід підходити до питань зовнішньої політики. Пселл характеризує зовнішню політику Ісаака як зразок для майбутніх правителів. Резюмуючи цей пасаж, історик проголошує: «Однак досить похвал Ісааку! Якщо в них є наука на майбутнє, праці письменника не пропали даром»²⁴. Слід зауважити, що зовнішня політика жодного з інших описаних ним імператорів не удостоїлась похвали історика, хоча в цілому, історик дає несхвальну оцінку правління Ісаака Комніна²⁵.

Зовнішню політику Константина X Дуки Пселл немов пропонує оцінити самому читачеві. Зробити це неважко, якщо зіставити два фрагменти його опису. У першому з них історик повідомляє, що бажанням імператора було залагоджувати справи з народами не війнами, а дарами та іншими милостями і що робилося це з двома цілями: «не витратити багато грошей на військо» та «насолоджуватися безтурботним життям». У другому Пселл журиться про наслідки недостатнього фінансування війська²⁶.

Після смерті Константина Дуки правління перейшло до його дружини Євдокії, яка стала регентом при малолітньому синові

²³ «...ἀλλ' εἰδῶς ὡς δεῖ ταῖς τοιαύταις προσθήκαις καὶ χρημάτων πολλῶν καὶ γεν ναίας χειρὸς, καὶ ἀποχρῶσης ὑποδοχῆς, καὶ τοῖς μὴ οὕτως ἔχουσιν ἢ πρόσθεσις ὑφέρεσις γίνεται» [Ψελλός. — 7.50].

²⁴ Ibid. — 7.51.

²⁵ Ibid. — 7. 51; 7. 50; 6.154.

²⁶ Ibid. — Const. 17–18.

Михаїлі. Цілком ймовірно, Іоанн Дука, брат покійного імператора, а також близький до нього Михаїл Пселл розраховували на те, що Євдокія стане слухняним знаряддям в їхніх руках. Однак вчинки Євдокії виявляють її власну політичну волю. Візантія в цей період переживала важкі часи, її північні і східні кордони зазнавали постійних атак, а всередині країни спалахували військові заколоти. Одним з таких бунтівників був полководець Роман Діоген. Щодо нього імператриця прийняла рішення, яке могло б здатися дивним. Після розкриття змови Євдокія не тільки помилювала Діогена, але прийняла рішення вступити з ним у шлюб. Пселл у своїй «Хронографії» засуджує її за це рішення. Пояснюючи її вчинок, Пселл вдається до типової для нього риторики з приводу мінливості характеру, над якою людина не владна²⁷. Серед його докорів особливо впадає в око те, що він представляє Євдокію жертвою пристрасті до Романа. Відзначимо, що в історіографії міститься саме таке трактування поведінки Євдокії²⁸. Однак ці міркування Пселла перебувають у відвертій суперечності з його ж розповіддю про зміст його розмови з Євдокією напередодні вступу в новий шлюб. У цій бесіді Євдокія висловила занепокоєння з приводу стану справ у країні: «Ти не уявляєш, в якому занепаді і розладі державні справи, війни спалахують одна за одною, весь схід спустошують варварські орди, як тут не бути біді!»²⁹.

Звідси можна зробити висновок, що Євдокія зважилася на цей шлюб, тверезо оцінюючи політичне становище країни і розуміючи, що необхідно протистояти набігам кочівників. Мабуть тому вона обрала в чоловіки «полководця». Подальші події показали, що Євдокія обрала людину, яка була здатна вирішувати поставлені перед імперією проблеми. Прийшовши до влади, Роман організував кампанії в Сирії і Малій Азії. Роман проводив реформи в цивільній сфері, спрямовані на економію коштів: скоротив витрати на церемоніали суду, зменшив виплати придворній знаті, значно знизив витрати на прикрасу столиці. Ці заходи виглядають розумними в умовах боротьби із зовнішніми ворогами і в зв'язку з необхідністю утримувати військо, здатне дати їм від-

²⁷ Ψελλός. — Eud. Rom. 5.

²⁸ История Византии: в 3 т. / [под ред. акад. Сказкина С. Д.]. — М., 1967. — Т. 2. — С. 233.

²⁹ «Ὅκ οἶσθα, ἔφησεν, ὡς ἀπανθεὶ τὰ τῆς βασιλείας ἡμῖν πράγματα καὶ εἰς τοῦτισιν χωρεῖ, πολέμων μὲν ἀπαρριπιζομένων συχνῶν, βαρβαρικοῦ δὲ πλήθους πᾶσαν τὴν ἔω λειζομένων πῶς οὐ τὰ δεινὰ σταίη τοῖς πράγμασιν...» [Ψελλός. — Eud. Rom. 6].

сич. Крім того, Роман боровся з корупцією та зловживаннями у війську (що зробило його популярним серед провінційної військової знаті), намагався налагодити дисципліну серед найманців і реорганізувати імперське військо в цілому³⁰.

Однак Пселл Романа Діогена представляє як бездарного, некомпетентного воєначальника. На думку Пселла, цим імператором насамперед рухало прагнення до слави, хоча історик все ж неохоче визнає, що військові походи були необхідні з міркувань безпеки держави. Пселл із засудженням та іронією описує перший похід Романа. На його думку, цар не знав «ні куди йому йти, ні що робити» і все, що йому вдалося — це завести подалі в гори військо і «погубити безліч своїх людей». Пселл намагається принизити військові якості Романа, який «звеличив себе хіба лише тим, що ходив походом на ворога»³¹. Усі походи цього імператора він оцінює як невдалі, що не відповідає дійсності: походи 1068 і 1069 рр. були досить успішними.

Після правління Романа Діогена на престол був зведений син Константина Дуки, Михаїл VII Парапінак. Опис Пселлом правління Михаїла VII являє собою набір нестримних вихвалень на адресу імператора. Правда, однак, полягає в тому, що цей імператор взагалі не керував державою³². Ніяких відомостей про те, що саме відбувалося в імперії, Пселл не дає. А між тим, час Михаїла VII був періодом важкої зовнішньополітичної кризи імперії. Після поразки при Манцикерті в 1071 р. турки-сельджуки фактично безперешкодно могли проникати в Малу Азію. В Італії нормани взяли Барі — останній оплот візантійського панування на півострові — і почали наступ на Балкани. У 1072–1073 рр. Західна Болгарія була охоплена повстанням³³. Одночасно посилювався тиск на Візантію з боку кочових народів — печенігів і угрів. Пселл лише невизначено

³⁰ История Византии. — С. 233–235.

³¹ Ψελλός. — Eud. Rom. 13.

³² Справами в державі займалися спочатку Михаїл Пселл та кесарь Іоанн Дука. Однак незабаром Михаїл VII став все більше довіряти своєму міністру фінансів Никифориці. Вже у 1073 р. енергійний Никифориця віддав Іоанна від двору. І хоча в 1074 р. Михаїл змушений був покликати його з тим, щоб він очолив імператорську армію і відправився в похід у Малу Азію проти бунтівних нормандських найманців, кар'єра Іоанна незабаром закінчилася. Він був переможений, захоплений у полон, а згодом використаний бунтівниками в якості претендента на імператорський престол. Однак він знову зазнав поразки і був змушений імператором постригтися в монахи.

³³ Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в X–XII вв. — М., 1960. — С. 402.

констатує, що досить «тяжко довелося Михаїлу і на сході, і на заході». При цьому він не забуває відзначити, що «початок всіх нещастя поклали його попередники»³⁴.

Можна зробити висновок про те, що Пселл був «кабінетним вченим». І його хвастощі з приводу чудового знання військової справи та географічних реалій не відповідають дійсності. Його світогляд був обмежений межами імператорського палацу, а ті відомості про країни та народи, якими він володів, були почерпнуті ним зі стародавніх античних трактатів. І хоча Пселл розумів всю важкість зовнішньополітичного становища Візантії, політика імператорів у цьому напрямку не дуже його цікавила і привертала увагу найчастіше у випадках, коли дозволяла надати характеристику їх осіб. Характер же опису багато в чому був зумовлений його особистим ставленням до правителя.

³⁴ Ψελλός. — Mich. 7.